

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVEI

XII.

BUDAPEST
2005

IV. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KNAPP ÉVA

A SZENT ISTVÁN-IKONOGRAFIA MEGÚJÍTÁSI KÍSÉRLETEI A XVII–XVIII. SZÁZADI SOKSZOROSÍTOTT GRAFIKÁBAN

A régi magyar irodalom, a történelem és az ikonográfia egyik többé-kevésbé folyamatosan vizsgált területe a magyar és a magyarországi szentekhez fűződő hagyomány. E hagyomány fő sajátossága, hogy az aktuális társadalmi, politikai kérdések jegyében minden korszak újjáalkotta ezeket a történeti személyiségeket.¹

Szent István első magyar király a magyar történelem egyik legtöbbet értelmezett alakja. Valóságos külső megjelenését, arcvonásait egykorú források nem örökítették meg. A középkorban egy, a mai elképzeléstől gyökeresen különböző, a belső személyiségjegyeket hangsúlyozó portré állt a figyelem középpontjában. Ez a portré elsősorban a királyban megtestesülő fenségre, az uralkodásra való alkalmasságra utalt. A szent királyok – így István – jellemzésére a legendák összeállítói bőven alkalmazták a műfaj jól ismert hagiográfiai toposzait és nyelvi fordulatait. Ez a módszer – elfedve és feledtetve a történeti valóságot – hatásosan érvényesült az egykorú képzőművészeti megjelenítésben.

Egy mai értelemben vett hiteles vagy annak tekinthető képmás hiányában az ábrázolás elsődleges keretét a legendákban, krónikákban rögzített tulajdonságok jelentették. Ezt a keretet a folyamatosan változó

¹ Így például, PÉTER András: Árpádházi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. Ikonográfiai tanulmány. – H. n., [1925], Kézirat, MTA Művészettörténeti Intézet Könyvtára; WOLF Rózsai: Szent Imre a képzőművészetben. – Bp., 1930; SZEKFÜ Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. / szerk. SERÉDI Jusztonián, III. kötet. – Bp., 1938. – p.: 1–80; LEPOLD Antal: Szent István király ikonográfiája. In: Uott. – p.: 113–154; ALSZEGHY Zsolt: Szent István a magyar egyházi költészetben. In: Uott. – p.: 325–344; A középkori magyar királyok arcképei. Szent István Király Múzeum Székesfehérvár 1996. május – augusztus 21. A Szent István Király Múzeum Közleményei D. sorozat 243. szám. – Székesfehérvár, 1996; MAROSI Ernő: Der Heilige Ladislaus als ungarische Nationalheiliger. In: Acta Historiae Artium, 33. évf., 1987. – p.: 211–256.

hagyományformáló erők töltötték meg látható képi elemekkel. Az ilyen jellegű át- és újraformálás nagy ábrázolási szabadságot biztosított, ugyanakkor indokolni és történetileg hitelesíteni kellett az eljárást.²

Szent István középkori ikonográfiai hagyományában nehezen fedezhetők fel változások. Ez részben a feledéssel, részben az emlékek pusztulásával, részben pedig az egykor divatos képzőművészeti műfajok sajátosságaival magyarázható. A királyról a középkorból csak egyes, úgynevezett alaki ábrázolások maradtak fenn. Csupán feltételezés, hogy a Szent László-ciklusokhoz hasonlóan léteztek narratív Szent István-sorozatok is (például az *Anjou Legendárium* elveszett oldalai), melyek azonban ma már nem rekonstruálhatók pontosan.³

A XV. század második felétől Európa-szerte kedveltté vált sokszorosított grafikában a már kidolgozott kompozíciós sémák mellett új formai ötletek és gondolati tartalmak jelentek meg, s a műfaj jelentős szerepet játszott az új stílusok, irányzatok kialakításában és népszerűsítésében. Ezek az újítások viszonylag korán, 1460–1470 körül jelentkeztek a Szent István-ikonográfiában is. A XVI. század első harmadát követően azonban a király alakja az irodalomban és a képzőművészetben egyaránt háttérbe szorult a reformáció megerősödése és a török veszély állandósulása miatt. A XVII. század elejétől a megváltozott társadalmi, politikai környezetben ismét jelentkező téma részben a középkori hagyomány motívumait elevenítette fel. Ugyanakkor érzékelhetővé vált a középkori Szent István-kép megújításának vágya, mely elsősorban katolikus főúri támogatással, jórészt jezsuita elképzelések szerint ment végbe.⁴

² Vö. GEREVICH, Tiberio: Santo Stephano a l'arte ungherese. In: Corvina (Nuova Serie), 4. évf. 1941. – p.: 579–593; CZENNERNÉ WILHELM B Gizella: Évszázadok Szent István-ábrázolásai. In: Életünk, 26. évf., 1988. – 0 p.: 761–766; SCHREIBER, Georg: Stephan I. der Heilige König von Ungarn (997–1038). Eine hagiographische Studie. – Paderborn, 1938; BITSKEY István: Irodalmunk Szent István-ábrázolásai. In: Uő.: Eszmék, művek, hagyományok. – Debrecen, 1996. – p.: 269–276; GOCKLER Imre: Szent István király a magyar irodalomban. – Pécs, 1936.

³ MAROSI Ernő: A XIV–XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: Ars Hungarica, 1. évf., 1973. – p.: 25–66; LEVÁRDY Ferenc: Magyar Anjou Legendárium. – Bp., 1975. – p.: 36–44; WEHLI Tünde: Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben. In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. /szerk. TÖRÖK József. – Bp.: Szent István Társulat, 1994. – p.: 107–140.

⁴ SCHREIBER, Georg: Stephan I. in der deutschen Sakralkultur. – Bp., 1938; Szent István emlékkiállítás (1938) május – szeptember. Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Levéltár és Országos Széchényi Könyvtár. – Bp., 1938; RÓZSA György: A Thuróczy-krónika illusztrációinak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája. In: Uő.: Grafikatörténeti tanulmányok. – Bp., 1998. – p.: 7–18.

A korábbi ikonográfiai sémák átalakulásának folyamatát a XVII. században Hoffmann Edith szerint elsősorban a sokszorosított grafika biztosította.⁵ Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli Galavics Géza, aki a hagyomány és az aktualitás kettősségében helyezte el a XVII–XVIII. századi képzőművészeti megújulást. Galavics több munkájában utalt a tradicionális Szent István-kép és más nemzeti szentek ábrázolásának átalakulására. Figyelme középpontjában a Szent István-kép XVIII. század végi változásának és a nemzeti múlt rekonstrukciós igényének bemutatása állt.⁶ A középkori ábrázolási tradíció továbbélését vizsgálva Kerny Terézia Szent László példáján felhívta a figyelmet arra, hogy a középkori gyakorlaton nyugvó ikonográfiai típusok a Habsburg dinasztikus törekvésekhez kötődve a barokk korban is befolyásolták a megújuló képzőművészeti kánont. Szerinte az ikonográfia konzervatív vonása különösen a török pusztításoktól megkímélt, megszakítás nélkül katolikus területeken érezteti hatását.⁷

**SZENT ISTVÁN ÁBRÁZOLÁSAI A KÖZÉPKOR VÉGI SOKSZOROSÍTOTT
GRAFIKÁBAN**

Szent István középkori ábrázolástípusai döntő részben a hagiográfiai hagyomány és az európai művészet szent király-ábrázolásai nyomán alakultak ki. A király külső megjelenésére mindössze két középkori megjegyzés utal, melyek azonban jóval halála után születtek. A Nagyobb legenda szerint szakállat viselt, Laskai Osvát pedig kis termetét emelte ki.⁸ Hiteles adatok hiányában Szent István irodalmi és

⁵ HOFFMANN Edith: A felajánlás a Szent István ábrázolásokon. In: Lyka Károly emlékkönyv. Művészettörténeti tanulmányok. – Bp., 1944. – p.: 173–187.

⁶ GALAVICS Géza: Program és műalkotás a XVIII. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása. – Bp., 1971; Uő.: Későreneszánsz és korabarokk. Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez. In: Művészettörténet – tudománytörténet. / főszerk. ARADI Nóra. – Bp., 1973. – p.: 41–90, itt: 49–53; Uő.: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben. XVII. század. A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. / szerk. GALAVICS Géza. – Bp., 1975. – p.: 231–277, itt: 234–238, 275–277.

⁷ KERNY Terézia: Szent László kultusza és ikonográfiája Zsigmond uralkodásától a nagyszombati zsinatig (1387–1630). I–II. – Bp., 1988. Bölcsészdoktori disszertáció. I. – p. 100–116.

⁸ Árpád-kori legendák és intelmek. / vál., bev., jegyz. és szöveggond. ÉRSZEGI Géza. – Bp., 1983. – p. 29; OSVALDUS DE LASKO (LASKAI Osvát): *Sermones de Sanctis [...]* *Biga salutis intitulati*. – Hagenau, 1502, De Sancto Stephano Rege Hungarorum. Sermo LXXVI.

képzőművészeti megjelenítése jelentős részben a legendákban rögzített tulajdonságokra, így bölcsességére, vallásosságára és harcos királyi személyére épült. Ezeket a vonásokat a hagiografikus irodalmon kívül a liturgikus szövegek is átvették, elmélyítették és kultuszformáló erővé tették. A legendákon és a liturgikus hagyományon kívül az udvari reprezentáció igényei is befolyásolták Szent István képzőművészeti megformálását.⁹ Az így kialakított kép nem mutat egyéni jegyeket: a tipizált megjelenítés a XIII. század vége óta idős, szakállas, koronás, jogarral és országalmával ábrázolt szent király alakjával azonosította az uralkodót. A fennmaradt középkori ábrázolások három nagy csoportra oszthatók:

I. *Önálló ábrázolások.* Szent István önálló ábrázolásait a kor érméin és pecsétjein előforduló uralkodótípus szerint formálták meg, jobb kezében lándzsával vagy jogarral, baljában országalmával, fején koronával.¹⁰ Így például a muraszombati (Murska Sobota) XIV. századi falkép¹¹ vagy az 1500 körülre datált zólyomfalvi (Sásóvá) faszobor¹² sematikus, s fiziognómiailag a magyar szent királyok együttes megjelenítésének hatására formálódott.

II. *Csoportos ábrázolások.* Szent István Szent Imrével és Szent Lászlóval közös

ábrázolása XIII. század végi kezdemények után az Anjou uralkodók idején jött létre. Fő eszmei forrása a Háromkirályok kölni ereklyéjének kultusza, történeti hátterét az Anjouk kölni és aacheni kapcsolatai, az aacheni magyar kápolna alapítása és az újonnan a magyar trónra került Anjou-család dinasztikus öskultuszának és legitimitásának igénye alkotta. A három szent király közös ábrázolásain rendszerint István a legidősebb: higgadt, nyugodt, egyházszervező, bölcs uralkodó, szent hitvalló. Az alakok az ideális uralkodó tipikus jegyeit és jelképeit hordozzák. A közös ábrázolás önmagában is hozzájárulhatott a három alak idővel egymástól elkülönülő ikonográfiai megjelenésének kialakulásához.¹³

⁹ VÍZKELETY András: Szent István képének alakulása a középkori és barokk irodalomban. In: Doctor et apostol. i. m. (3. jegyzet). – p. 289–299; CSANÁD Béla: Szent István király arca a magyar breviáriumban. In: Teológia, 1970. – p.: 214–219; VAS József: Szent István miséje. In: Vigilia, 37. évf., 1972. – p.: 517–522.

¹⁰ WEHLI: i. m. (3. jegyzet). – p.: 107–109.

¹¹ RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország falképei. – Bp., 1954. – p. 180.

¹² RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország faszobrai. – Bp., 1967. – p. 224.

¹³ MAROSI: i. m. (3. jegyzet). – p. 34–35.

A csoportos ábrázolás további formái a Szent Imrével, a Szűz Máriával, illetve Szűz Máriával és más magyar szentekkel közös megjelenítés. Ezek szoros rokonságot mutatnak a három magyar szent király ábrázolástípusával. Szűz Mária és Szent István együttes ábrázolása egyházi kezdeményezésre jöhetett létre. Az esztergomi Porta Speciosa felajánlás-jelenetén kívül erre utal a zágrábi káptalan XIV. századi pecsétképe, melyen István mint az egész magyar egyház megszervezője, donátora és kegyúra, valamint a zágrábi egyház patrónusa tűnik fel, kezében templommodellel, melyet felajánl Máriának.¹⁴ A XIV. század végén jelenik meg a magyar szent királyok Szűz Máriával közös ábrázolása is. 1398-ban Szántai Lukács váradi püspök pontifikációs pecsétjén például a Napbaöltözött Asszony alakját a magyar királyszentek fogják közre.¹⁵ A magyar szent királyok és a Vir Dolorum közös ábrázolása a XV. század elejéről, Andrea Scolari devóciós pecsétjéről (1422) ismert.¹⁶

III. *Szent István élettörténetének ciklusszerű ábrázolása* nem maradt fenn, s kevés az olyan képzőművészeti emlék, amely ciklusok egykori meglétére utal. Ilyennek tekinthető Vásári Miklós 1343 körül Bolognában készített *Decretalis*ának nyitóképe. A négy mezőre osztott lapon négy, István életéhez szorosan kötődő jelenet látható: Géza fejedelem álma, Vajk megkeresztelése, István megkoronázása és a pogány magyarok megkeresztelése.¹⁷ A *Képes Krónika* (1358) egy István életének történeti feldolgozásához illesztett, világiasabb képciklust őrzött meg. Életének eseményei közül itt születését, Koppány lefejezését, Gyula elfogatását, Keán vezér leverését, az óbudai egyház alapítását, Imre eltemetését és Vazul megvakítását, Szár László fiainak figyelmeztetését és István temetését ábrázolták. István legendájának egyes mozzanatait a táblaképek közül egyedül a mateóci Szent István- és Szent Imre- főoltár

¹⁴ WEHLI: i. m. (3. jegyzet). – p. 114; TAKÁCS Imre: „Rosa inter lilia rubinosa” – A zágrábi káptalan 1371. Évi pecsétjének Szent István képéhez. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. – Bp., 1989. – p.: 20–25.

¹⁵ KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p. 112.

¹⁶ BODOR J., FÜGEDI Erik, TAKÁCS J.: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. – Bp., 1984. – Nr. 70.

¹⁷ WEHLI: i. m. (3. jegyzet). – p. 111–113.

mellékjelenetei örökítették meg (megbocsátás az orgyilkosnak, a király halála).¹⁸

A sokszorosított grafikára térve, az általunk összeállított katalógusban a XV. század második feléből nyolc, a XVI. század első harmadából közel harminc lapot vettünk számba.¹⁹ A legkorábbi egylapos fametszet kivételével a többi XV. századi ábrázolás könyvillusztráció. Az utóbbiak közül hat eredeti szövegkörnyezetben, a Thuróczy-krónikában, illetve Hartmann Schedel világkrónikájában található, egyet pedig az 1513-ban Andechsben készült *Legenda nova Sanctorum* című kódexbe ragasztottak be másodlagosan. A XV. századi lapok kivétel nélkül állóképek, s az egyetlen „narratív”-nak tekinthető attribútum az angyali koronázás jelene.

A legkorábbi lap egy 1460–1470 közé datált színezett fametszet. A körülvagott, s ezzel némileg megcsonkított lapon Szent István és Szent Imre egymással szembeforduló álló egész alakja látható stilizált tájban. Az alakokat kettős vonal választja el egymástól. A fiatal, szakáll nélküli, szőke hajú, páncélt viselő Imre attribútumai a dicsfény, a hercegi süveg, a lilium és a kard. István középkorú, erőteljes, barnára színezett hajú és szakállú, páncélöltöztetű, palástos alak, feje fölött lebegő angyalok tartják a koronát. Attribútumai a dicsfény, a keresztes országalma és a kereszt. Az eddigi kutatások szerint ez az egyetlen középkor végi ábrázolás, amelyen Szent István jogar helyett keresztet tart. A lap a magyarországitól eltérő ikonográfiai változatban tükrözi a délnémet területek Szent István- és Szent Imre-kultuszát. Georg Schreiber szerint a kereszt az úgynevezett *Fünfwundenkreuz*, s a lap Frankföldre keletkezhetett, ahol áthaladt a Magyarországról Aachen és Köln felé vezető zarándokút. A metszeten egykorú kézirat latin felirat azonosítja az alakokat.²⁰

A további hét XV. századi fametszeten István a középkori ikonográfiai hagyománynak megfelelően jelenik meg idős uralkodóként, kétágú szakállal, hosszú hajjal, dicsfénnel, keresztes országalmával, jogarral és az ország címerével. Öt alkalommal más alakok társaságában, így Szent Imrével, Szent Imrével és Gizellával, illetőleg Szent Imrével és Szent Lászlóval együtt ábrázolták. Az ábrázolás többnyire sematikus, az

¹⁸ TÖRÖK Gyöngyi: A Mateóci Mester művészetének problémái. In: Művészettörténeti Értesítő, 29. évf. 1980. – p.: 49–80, itt: 67; vö. KIRÁLY Ilona: Szent István ábrázolások (XI–XV. század). In: Vigilia, 37. évf. 1972. – p.: 510–517.

¹⁹ KNAPP Éva: Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a kezdetektől a XIX. század közepéig. Katalógus. Kézirat. – Bp., 2000.

²⁰ SCHREIBER: i. m. (4. jegyzet). – p. 43, Abb. 7; TÖRÖK: i. m. (18. jegyzet). – p. 66.

alak beállítása más uralkodókra is alkalmazható.²¹ A két önálló ábrázolás egyikén István Maiestas-típusban jelenik meg. A másik, feltételesen vele azonosított alak egy erősen körülvagott, másodlagosan felragasztott fametszeten látható. Ezen két adoráló angyal veszi körül a koronás, keresztes országalmás, palástos, idős szent királyt.²²

Az 1501–1534 közé datálható ábrázolások túlnyomó többsége liturgikus és áhítati célt szolgáló nyomtatványok illusztrációja. Egy további fametszet feltehetően egy el nem készült missalét díszített volna, kettő I. Miksa német-római császár uralkodói reprezentációját szolgálta, egy pedig Hans Hauge zum Freistein Magyarország történetéről összeállított munkájában jelent meg. A könyvillusztrációk közül többet hasonló kontextusban többször is felhasználtak. Mindezekben a metszeteken Szent István részben önállóan, részben más alakok társaságában jelenik meg.

A magyar szentekkel közös Szent István-ábrázolásokat kivétel nélkül misekönyvek címlapverzóján használták fel (1501, 1508, 1511, 1527 körül). Közülük három lapon a három magyar szent király, István, Imre és László Szűz Máriával (kétszer mint Patrona Hungariae, egyszer mint Napbaöltözött Asszony),²³ a negyedik pedig – egy korábbi, nem magyar vonatkozású missale fametszetét másodlagosan felhasználva és aktualizálva – az Arma Christivel (1508) együtt jelenik meg.²⁴ Ezekben a fametszeteken Istvánt, Imrét és Lászlót Magyarország patrónusaiként, a középkori fiziognómiai és megjelenítési sémáknak megfelelően ábrázolták. A bárd egy alkalommal Szent István attribútuma. Az angyali koronázás jelenete egyedül az 1511-es zágrábi *Missalé*hoz készült lapon

²¹ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum*. – Augsburg, 1488. – f. e^{1r}; [SCHEDEL, Hartmann]: *Liber chronicarum*. – Nürnberg, 1493. – f. 186^v, 188^r; [SCHEDEL, Hartmann]: *Das buch der Croniken*. / Übersetzung von Georg ALT. – Augsburg, 1496. – f. 209^v, 211^r.

²² THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum*. – Brünn, 1488. – f. e^{1r}; *Legenda nova Sanctorum*, – R. P. MAURI DE ASCHA monachi Andecensis *Legenda Sanctorum*. – (Andechs), 1513. – f. cccxxxiiij, München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 3112.

²³ *Missale [...] Strigoniensis*. – [Lyon], 1501; *Missale secundum chorom et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae*. – Venetijs, 1511; DODGSON, C.: *The Patron Saints of Hungary*. A Woodcut by Hans Sebald Beham. In: *The Burlington Magazine*, 14. évf., 1908. – p.: 301–302; Borsa Gedeon: Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke. In: *Magyar Könyvszemle*, 109. évf., 1993. – p.: 325–330.

²⁴ *Missale secundum chorom Strigoniensium*. – Wien, 1508.

látható, melyen két lebegő angyal a Patrona Hungariae-feliratú Szűz Mária feje fölött tart koronát.²⁵

Néhány önálló ábrázolás liturgikus munkák címlapján, a nyomtatványokat megrendelő budai könyvkereskedők könyvárusi jelvényeként jelent meg (1505: Joannes Paep, 1512, 1513: Stephanus Heckel).²⁶ A jelvényeken Szent István térd-, illetve derékképe látható a megszokott ábrázolási keretben: a király idős, szakállas, szent uralkodó, a megnevezést tartalmazó feliratos nimbuszal, koronával, jogarral és keresztes országmával.

A királyt önállóan ábrázoló, felirat nélküli kisméretű fametszetek többsége liturgikus és áhítati célú nyomtatványok Szent Istvánhoz kötődő szövegrészei előtt található, részben iniciálé funkcióban. Ezek úgynevezett reprezentációs képek, azaz többnyire erősen stilizált szakállas, középkorú vagy idős uralkodót jelenítenek meg. Ugyanabban a kiadványban és más, hasonló kiadványokban, más szövegkörnyezetben, más szentekkel összefüggésben többször is felhasználták őket.²⁷ Több alkalommal ülő alakként, Maiestas-típusban, a megszokott attribútumokkal jelenítették meg (kivétel: kard 1511).²⁸

Néhány további ábrázoláson álló uralkodó látható, akit a szokásos attribútumokon kívül bárdal vagy stilizált karddal (1511, 1512, 1514), országcímeres pajzzsal (1508), egyszer pedig az iniciálé keretéből másodlagosan kialakított kézfejjel (Szent Jobb ereklével? 1513) jellemezték.²⁹ Három további fametszeten nem uralkodóképpel, hanem

²⁵ Az ún. angyali koronázás jelenetéhez ld.: Képes Krónika. / ford. GERÉB László. – Bp., 1978. – p. 118; KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p.: 109–110.

²⁶ Breviarium Zagrabiense. – Venetiis, 1505; Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniens. – Venetijs, 1512; Missale [...] Strigoniensis. – Venetijs, 1513.

²⁷ MIKÓ Árpád: A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban. (1505–1525). In: Ars Hungarica, 25. évf., 1997. – p.: 133–144.

²⁸ Missale Strigoniens. Venetia, 1511. – f. 231^r, 258^v; Missale [...] Zagrabiensis ecclesiae. – Venetijs, 1511. – f. CLXXXVj^r; Breviarium [...] usum ecclesie Strigoniensis. – Venetijs, 1513. – f. 381^r; Missale fratrum heremitarum Ordinis Divi Pauli primi heremite. – Venetijs, 1514. – f. 215^v; Breviarium [...] Strigoniense. Venetiis, 1519. – f. 381^r.

²⁹ Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae. – Venetijs, 1511, f. CCLXVj^r; Missale Strigoniens. – Venetijs, 1512. – f. 186^r; Breviarium Strigoniense [...]. – Venetijs, 1514. – f. 365^r; Missale secundum chorum Strigoniensem. – Wien, 1508. – f. 157^r; Missale [...] Strigoniensis. – Venetijs, 1513. – f. 191^v.

confessor- vagy apostol-típusú, mezítlábas, könyvet tartó álló figurával (1515, 1518) utaltak rá.³⁰

E korai metszetek között ritka a jelenetté formált ábrázolás. Egy 1505-ben kiadott breviáriumban a Szent István verses zsoltosmája előtti lapon elhelyezett egész oldalas fametszeten koronázási jelenet látható felirat nélkül.³¹ A fiatal, szakáll nélküli uralkodót stilizált attribútumokkal jellemezték, s egyedül a szöveggörnyezet utal arra, hogy a képpel Szent Istvánt kívánták reprezentálni. Hans Hauge zum Freistein 1534-ben megjelent *Thuróczy-krónika* redakciójának illusztrációján Szent István középkorú, rövid hajú, kétágú szakállat viselő uralkodó. A koronázási jelenetben – az 1505-ben megjelent metszethez hasonlóan – az alak sztereotip, nem hordoz egyéni jellegzetességet. A metszetet ugyanebben a munkában változatlan formában felhasználták Péter, Szent László és Nagy Lajos koronázásának illusztrálására is.³²

Két további fametszeten mint szent, dinasztikus őst ábrázolták Istvánt, s a motívum I. Miksa német-római császár – a magyarországi ábrázolási hagyománytól eltérő – reprezentációját szolgálta. István király alakjának Habsburg recepcióját Gizella királyné személye közvetítette, s összefügg Miksa császár magyarországi hatalmi törekvéseivel. Jakob Mennel *Seel und Heiligenbuch Kaiser Maximilians [...]* című munkája feltételezett első kiadásában (1516–1518 között) önálló lapon, stilizált díszteremben álló uralkodóként jelenítették meg. Ebben a Miksa császár tényleges és fiktív őseit bemutató, Leonhard Beck-féle 89 tagú sorozatban Szent István Mennel elképzelése szerint fiatal, Habsburg családi vonásokat hordoz. I. Miksa császár *Triumphzug Kaiser Maximilians I.* címen idézett, 136 fametszetből álló diadalmenetén a jelentős dinasztiaalapító ősökkel együtt ábrázolták Istvánt. Az antik példák hatására felelevenített triumfusábrázolás dúcai 1512–1519 között, az első levonatok 1526-ban készültek. Szent Istvánt itt Nagy Károly, Klodvig és I. Rudolf társaságában, álló uralkodóként jelenítették meg.³³

³⁰ Breviarium [...] Strigonien. – Venetijs, 1515. – 303^r; Missale Strigoniense. Venetijs, 1518. – f. 191^v, 214^v.

³¹ Breviarium Zagradiense. – Venetijs, 1505. – f. 422^v.

³² HAUGE ZUM FREISTEIN, Hans: Der Hungern Chronica [...]. – [Nürnberg], 1534. – f. 16^v, 22^r, 27^r, 37^r.

³³ (MENNEL, Jakob): Seel und heiligenbuch Keiser Maximilians [...]. – Freyburg im Breisgau, 1522. – Nr. 37; Triumphzug Kaiser Maximilians I. 1526; ENDRÖDI GÁBOR: Szent István I. Miksa császár síremlékén. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. – Bp., 2000. – p.: 196–220.

Az eddigi áttekintés jelzi, hogy az 1460–1534 között készült sokszorosított grafikai ábrázolások típusai lényegében követik a középkori ikonográfiai hagyományt. Az újszerű attribútumok (kereszt, kard, bárd, Szent Jobb ereklje) többnyire sajátos jelentést hordoznak. Nem teljesen újdonság a három magyar szent király Szűz Máriával közös ábrázolásának ismétlődése sem (1501, 1511, 1527 körül), amely egyaránt közvetítette a *Patrona Hungariae*- és a magyar szent királyok mint Magyarország patrónusai-gondolatot. A más műfajokban már korábban ismert séma a kultikus tradíció átrétegződése nyomán a XV. század második felében feltűnik a táblaképfestészetben is (például a vitfalvi táblaképek).³⁴ Az új elemekkel bővített típus-változatok az uralkodó és a nemzet szuverenitásának gondolatát hordozzák. Ez a fő oka annak, hogy ez a típus a felajánlás-ikonográfia mellett a XVII. század elejétől jelentősen hozzájárult a Szent István-ikonográfia megújulásához.

1534 után Szent István sokszorosított grafikai ábrázolásainak száma jelentősen csökken, s a XVI. századból mindössze két további fametszetet tudtunk számba venni. Az egyik Szent István halálát ábrázolja, s Bonfini krónikájának 1581-ben megjelent német nyelvű kiadását illusztrálja.³⁵ A másik egy, a XVI. század végére datálható, minden valószínűség szerint ugyancsak német nyelvterületen készült, eddig ismeretlen hónapkép. István itt stilizált tájban álló idős uralkodó, fő attribútuma a jobb alsó sarokban elhelyezett koronás magyar címer.³⁶

MEGÚJULÁSI TÖREKVÉSEK A XVII. SZÁZAD ELEJÉTŐL

A XVII. század elején a középkori hagiográfia által meghatározott, előbb bemutatott ikonográfiai őstípusok álltak rendelkezésre a képzőművészeti ábrázolás forrásaiként. Amikor az ország szorongatott történelmi helyzetbe jutott, függetlensége és önálló állami léte egyaránt megkérdőjeleződött, katolikus részről fokozódott az érdeklődés Szent István iránt. A magyarságot keresztény hitre térítő, az önálló államiséget fegyverekkel és törvényekkel megteremtő első magyar király szimbolikus megjelenítésén túl igény mutatkozott testi megjelenítésére. Felerősödött a külső attribútumok keresése, s fontosabbá vált a középkori ideáltípus ábrázolási sémák alkalmazásánál. A testi

³⁴ RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. – Bp., 1955. – p. 460; vö. KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p. 71.

³⁵ BONFINIUS, Antonius: *Ungerische Chronica*. – Franckfurt am Mayn, 1581. – f. 94^v.

³⁶ Staatliche Museen Berlin, Kupferstichkabinett KDA 202.

megjelenítés összetevőinek keresésével új elvárások alakultak ki: egyrészt törekedtek a középkori hagyomány meghaladására, másrészt megszületett az igény egy új fiziognómia kialakítására.³⁷

Hoffmann Edith a felajánlás-ikonográfia gyökereit kutatva jelezte a tradicionális Szent István-kép megváltozását, s „tétova keresés”-nek minősítette a jelenséget. A XVII. századi Szent István-ábrázolásokra utalva megállapította: „Látszik, hogy keresik a megfelelő kifejezési formát, de az elért eredménnyel sem művész, sem megrendelő nincsenek megelégedve.” Véleménye igazolására a hazai ábrázolásokon kívül két külföldi példát emelt ki: Petrus Candid müncheni faliszőnyegtervét 1600-ból, amely a „Gizella királyné keresztény hitre téríti Istvánt” jelenetet ábrázolja, illetve Annibale Durante 1613-as vatikáni falképét az „István fogadja a pápa követeit” jelenettel. A példák jelzik, hogy a Szent István-téma felmerült a külföldi művészetben is, de mindkét esetben csak az adott országot érintő részt emelték ki a király életéből.³⁸

A Szent István-ikonográfia megújulásának forrásvidékeit összevetve a sokszorosított grafika műfajában végzett anyaggyűjtéssel, már első pillantásra is megállapítható, hogy a XVII–XVIII. századi ábrázolások jelentős része szoros kapcsolatban áll a középkori képi hagyománnyal. Az egyik meghatározó vonulatot a Habsburg-udvar reprezentációs igényeit kielégítő, a magyar vezérek és a Habsburg-uralkodók alakjával kiegészített királysorozatok alkotják.³⁹ A másik csoportba a mindenkor történeti, politikai eseményekkel és a társadalmi életvitellel szorosabb vagy lazább kapcsolatot tartó, s így aktuális tematikába ágyazódó megjelenítések tartoznak. Ez utóbbiak között épp úgy megtalálhatók a korábbi ábrázolások módosított átvételei és az új kompozíciós sémák másodlagos alkalmazása, mint a folyamatos keresést, megújítást tükröző ikonográfiai próbálkozások. A továbbiakban ezt a második csoportot vizsgáljuk.

Az úgynevezett megújítási törekvések a XVII–XVIII. században készített sokszorosított grafikai anyagnak közel egyharmadát érintik. Az anyag többi része a középkori és kora újkori Szent István-ikonográfia elemeit variálja, illetőleg a XVIII. század végén és a XIX. század első felében végbement változásokat tükrözi. A továbbiakban elemzett anyagrészt az ábrázolások hagyományhoz fűződő viszonya, funkciója,

³⁷ BITSKEY: i. m. (2. jegyzet). – p. 273.

³⁸ HOFFMANN: i. m. (5. jegyzet). – p. 179–180.

³⁹ Vö. RÓZSA György: Magyar történetábrázolás a 17. században. – Bp., 1973. – p. 13–59, 73–79; KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p. 115.

ikonográfiája és mondanivalója szerint három nagyobb, azokon belül több kisebb csoportra osztottuk.

1. KORÁBBAN NEM VAGY MÁSKÉNT ÁBRÁZOLT JELENETEK

E csoport közös jellemzője a funkcionális sokféleség: díszcímlapok, könyvillusztrációk, tézislapok és úgynevezett kalendáriumképek (havi szentek ábrázolásai) egyaránt tartoznak ide. A lapok a XVII. század első harmadától tűnnek fel, s időről-időre újabb változatok készültek. Újszerűségüket elsősorban az adja, hogy az alakok energikusak, tettekre készséget sugallnak és a kompozíciók mozgalmasak. A korábban megszokott, állókép jellegű beállítás cselekvővé, jelenetszerűvé válik, s megőrizve a méltóságot, aktivitást sugall. Mindezt nagyban elősegítette a képeken megjelenő összetettebb gondolatvilág, a szakítás az idős szent király képi toposzával, valamint az, hogy István alakja erővel telítődik. Az álló szent király- és a Maiestas-típusú ábrázolás megváltozik: István gyakran térdel, imádkozik, lép, gesztikulál, asztali áldást vagy ítéletet mond, átveszi a koronát. A képekhez több-kevesebb – szorosabban vagy lazábban kötődő – szöveg tartozik, amely belehelyezi az ábrázolást a szándékolt mondanivalóba. A fő típusok a következők:

Szent István családi környezetben. A Gizellával és Imrével közös ábrázolás először a XV. század második felében tűnik fel Henrik császár genealógiai táblájának részeként.⁴⁰ A XVII–XVIII. századi grafikai lapok teljesen eltérnek ettől a felfogástól, mert jelenetszerűek, s a családi összetartozáson kívül más mondanivalót is hordoznak. Így például Matthäus Raderus *Bavaria Sancta* (München 1628) című, Raphael Sadeler által illusztrált munkájának egyik rézmetszetén István a bajor címer alatt ábrázolt Gizella férjeként és Szent Imre apjaként tűnik föl a magyar címerrel. A kép alatti nyolc soros német vers az Istvánt keresztény hitre térítő Gizellát méltatja. Gizella templomdonátorként jelenik meg, s az Árpádházi Szent Erzsébet ikonográfiájából ismert mozdulattal alamizsnát oszt. Szent István háttal álló, középkorú, szakállas alakját a csípőre tett kéz, a terpeszben álló láb és a néző felé fordított fej teszi energikussá.⁴¹

⁴⁰ [SCHEDEL], 1493, i. m. (21. jegyzet). – f. 186^v; [SCHEDEL], 1496, i. m. (21. jegyzet). – f. 209^v.

⁴¹ RADERUS, Matthaeus: *Bavaria Sancta et Pia*. [...] a R. Sadeler [...] aeris tabulis expressa. Monachii, 1628, Tom. III. – Nr. 24.

Egy másik, Salzburgban nyomtatott XVII. századi rézmetszeten a kalendáriumszentképekre jellemző módon, kör alakú keretezésben, a kereten kívül az ábrázoltra utaló mellékjelenetekkel örökítették meg Istvánt. (1. kép) A fő kép az október 9-én ünnepelt Szent Günter remetét mutatja be, s vele kapcsolatosak a lapra metszett vallásos szentenciák, az ábrázolás alatti elmés mondás és imaszándék is. A metszeten – az előbbihez hasonlóan – István csupán mellékalak, amint megvendégeli rokonát, Günter remetét Gizella jelenlétében. A terített asztal, az asztalfőn ülő fiatal István, Günter és Gizella kézmozdulata jelzi, hogy a vendéglátó király valószínűleg asztali áldást mond.⁴²

Családi jelenetet ábrázol az a XVIII. század közepére datált rézmetszet is, amelyen a scheyerni bajor királyi várkapolna oltára látható az épülettel, alatta oválban Gizella és István eljegyzésének jelenete. A Johann Adam Stockmann által rajzolt és az augsburgi Klauber testvérpártól metszett lap témája megjelenik a celldömölki bencés apátsági templom Szent István-oltárának képén is.⁴³

Ezek a példák jelzik, hogy a Gizellával és más családtaggal, illetve rokonnal együtt megjelenített Szent István király típusa a külföldön keletkezett lapokra jellemző elsősorban, hatása azonban érvényesült a hazai képzőművészetben is. Az ábrázolások a családi összetartozás kifejezésén túl a szentség távoli szférájába helyezett, méltóságteli szent király alakját közelítették a korabeli élet mindennapjaihoz. Az ábrázolt személyek a készítés idejével egykorú viseletben és környezetben jelennek meg, ami elmossa a bemutatott események időbeli távolságát és elősegíti a lapok közvetlen befogadását.

Szent István mint tevékeny és a keresztény erényekben gazdag uralkodó. Az ide tartozó lapok nem merítették a korábbi ikonográfiai hagyományból, s tükrözik a XVII. század elejétől folyamatosan jelentkező új elképzeléseket. 1629-ben és 1630-ban három változatban jelent meg a Konrád császár ellen Szűz Máriától segítséget kérő István király motívuma. Mindhárom rézmetszet egy-egy, a jezsuiták által vezetett müncheni Mária-társulatnak ajánlott kalendáriumszentkép-sorozatba illeszkedik. A *Christliches Heldenbuch* című összeállítás illusztrációján a középkorú férfiként bemutatott István katonai sátorban térden állva imádkozik, mellette uralkodói jelvényei. A keresztény hőroszként megjelenített királyt a kapcsolódó szövegrész Mózeshez

⁴² Annus Mariano-Benedictinus. – (Salzburg), 1668, IX. Octobris.

⁴³ Az egyetlen, jelenleg lappangó példány: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (= MTKcs) 2191.

hasonlíttja. Ez a párhuzam jól ismert a magyarországi prédikációirodalomból is.⁴⁴ Andreas Brunner *Fasti Mariani* (1630) című kalendáriumszentkép-sorozatában ugyanez a kompozíció kibővített formában jelenik meg latin és német kísérszöveggel. A német felirattal ellátott változaton a Szűz Máriát különösen tisztelő szentek sorozatába helyezett Szent István az 1629-es ábrázolással egyező módon látható, maga a kompozíció azonban további sátrakkal és a jelenetet figyelő katonákkal bővült.⁴⁵ A latin feliratos változaton (2. kép) a korona – az előzőektől eltérően – István fején látható, s Szűz Mária fogja az imádkozó király kezét.⁴⁶ A két utóbbi változaton a jelenetet úgy foglalták ovális keretbe, hogy a keretezésen kívül a fő jelenetet tovább értelmező, a narratív olvasatot segítő motívumokat ábrázoltak. Így a felhők fölött a palmaág, a Mária-monogram és a galamb a Szűz Mária által megszerzett győzelemre és a békére, míg a felhőkből zuhogó eső, a villámok, a földön fekvő legyőzött harcos és az oroszlán a harcra, az uralkodó győzelmére utal.

Erdődy György Alajos 1633-ban Douaiban megjelent, *Gloria virtutis Hungaricae* című, III. Ferdinánd magyar királynak ajánlott hitvédelmi munkája egyik illusztrációján Szent István korabeli magyaros öltözetben, a pogányságon diadalmaskodó hőszként látható.⁴⁷ Jupiter négy ló által vontatott díszkocsiján ül, s Jupiterhez hasonlóan egyik kezében villámköteget tart. Az antwerpeni Peeter Rucholle minden valószínűség szerint Erdődy elképzelésének megfelelően készítette el a metszetet, melynek feliratai („In hoc signo vinces” – „Idololatriae” – „Profligatio”) segítik az értelmezést. A magyarságot keresztény hitre térítő király itt a bálványimádás elpusztítója, győzelmes hős, aki a ledönött antik istenszobrokon, a feláldozott állaton és a legyőzött pogányokon át vágat kocsijával. A képtípus egyik ikonográfiai párhuzama a „Szent Lipót a diadalszekéren” témájú ábrázolás, melyen Lipótot Illés prófétaként jelenítették meg.⁴⁸ Szent István Jupiterre utaló villám-attribútuma szerepel Erdődy Jánosnak a pármai jezsuita egyetemen 1610-ben megvédett filozófiai disszertációja Francesco

⁴⁴ Christliches Heldenbuch [...]. München, 1629. – p. 20. Augst.; vö. LUKÁCSY Sándor: Szent István király és a régi magyar prédikációk. In: Vigilia, 53. évf., 1988. – p.: 571–575.

⁴⁵ Fasti Mariani. – München, 1630, 20. Aug. Nr. 36.

⁴⁶ BRUNNER, Andreas: Fasti Mariani. – Monachi, 1630, XX. Augusti, Nr. 29.

⁴⁷ ERDÖDY, Georgius Aloysius: Gloria virtutis Hungaricae [...]. Duaci, 1633. – f. A^{3v}.

⁴⁸ Der Heilige Leopold – Landesfürst und Staatssymbol. Stift Klosterneuburg 30. März – 3. November 1985. – Wien, 1985. – Kat. Nr. 298.

Valesiótól rézbe metszett, később részletesen elemzendő díszcímlapján is.⁴⁹

Ugyancsak jezsuita környezetben jelent meg az a kalendáriumszentkép-sorozat, melynek augusztus 19-i lapján az augsburgi Klauber testvérpár a pogányokat legyőző hadvezérként ábrázolta Istvánt.⁵⁰ A korszak történelmi eseményeihez igazított ábrázoláson lendületesen megformált török-magyar csatajelenet látható. Szűz Mária a gyermek Jézussal felhőn ül, s a Gyermek kezéből villám sújt le a törökökre. A „Luna sub pedibus ejus” írásszalag Szűz Máriára, a kép alján elhelyezett felirat Szent Istvánra vonatkozik. István minden valószínűség szerint a törököt űző, dicsfénnel övezett keresztény lovas alakjával azonosítható.

Győztes hadvezérként tűnik fel István Erdődy György Alajos 1633-ban Douai-ban készült tézislapjának egyik jelenetén.⁵¹ A fiatal uralkodó trónon ül és átveszi az adót a legyőzött bolgárok, valamint Mysia tartomány képviselőitől. Mindezek a lapokon a különféle katonai és hadi környezetben ábrázolt királyt fiatal vagy középkorú uralkodóként, ereje teljében ábrázolták.

Fiatal szakállas férfiként jelenik meg István egy, az Anasztáz apát koronaátadását bemutató lapon. A Szűz Máriát tisztelő bencés szenteket bemutató, 1668-ban Salzburgban egybeszerkesztett kalendáriumszentkép-sorozat Szent Anasztáz-ábrázolásához a paradicsomi életfa, az eredeti bűnre és a megváltásra utaló jelenet kapcsolódik keretkompozícióként, mely hatásosan illeszkedik a keresztény uralkodó gondolköréhez.⁵²

Középkorú, erőteljes, csípőre tett kezű, szent uralkodóként ábrázolták Istvánt a *Martyrologium Romanum* egyik, még nem azonosított metszetes kiadásában.⁵³ (3. kép) Az uralkodókép beállítása erőt, határozottságot, cselekvőképességet és akaratot fejez ki. A lépő alakot két mellékmotívum kíséri: koronás magyar címer és a háttérben az

⁴⁹ ERDŐDY, Joannes: Conclusiones ex philosophia [...]. – Parmae, 1610.

⁵⁰ Annus Sanctorum. – Augsburg, 1750, XIX. Augusti; vö. SZILÁRDFY Zoltán: A török háborúk emléke barokk szentképeken. In: Történelem – kép. i. m. (33. jegyzet). – p.: 348–359, itt: 355, 17. kép.

⁵¹ GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. – Bp., 1986. – p. 73–74, 98, 46. képmell.; RÓZSA György: Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen. In: Acta Historiae Artium, 33. évf., 1987–1988. – p.: 257–289, itt: 258–259.

⁵² Annus Mariano-Benedictinus. i. m. (42. jegyzet), XXX. Decembris.

⁵³ MTKcs 2192.

ítélkező, törvényhozó, baldachin alatt trónszéken ülő, kísérettel körülvett István templomos tájba illesztett képe. A felirat nem konkretizálja a jelenetet, mindössze arról tudósít, hogy István a magyarok első királya és apostola, aki Szűz Máriának ajánlotta országát, Rómában, Jeruzsálemben, Konstantinápolyban és másutt templomot és kolostort alapított, s 1034-ben [!] halt meg.

Egy, a XVIII. század elejére datált augsburgi kalendáriumszentkép-sorozat két, Szent Adalbertet, illetve Szent Gellértet ábrázoló lapján a keresztény hittel ismerkedő, azt befogadó, középkorú, tetterős uralkodóként ábrázolták Istvánt, aki mindkét metszeten egyenrangú társa az ovális keretben bemutatott főalaknak. Az egyikben Adalbert tanítja Istvánt és kíséretét a keresztény hit tételeire. A másikon Gellért arra ösztönzi a királyt, hogy tisztelje a kettejük fölött ábrázolt Szűz Máriát és ajánlja neki országát. A lapokon ezenkívül két-két további eseményt ábrázoltak Adalbert és Gellért életéből mellékjelenetként. Ezek közül az egyik István megkeresztelését mutatja be.⁵⁴

Két további kompozíción egy-egy új, a hagyományból ismeretlen ábrázolási keretben tűnik fel István alakja. A *Mors ex vita* címmel 1723-ban Mainzban kiadott, ars moriendi vé szerkesztett kalendáriumszentkép-sorozat Heinrich Jonas Ostertag által rézbe metszett egyik lapján a római zarándokok öltözetében látjuk mint hitvallót. (4. kép) Idősebb, félig kopasz, ugyanakkor határozottságot és erőt sugárzó alakként mutatták be.⁵⁵ Egy 1800 körülre datált, Rómában készült szentképsorozat egyik lapja a beteget gyógyító Istvánt jeleníti meg.⁵⁶

A felsorolt lapok Szent István aktív közéleti tevékenységét, különféle példa értékű cselekedeteit mutatják be, s ezzel ösztönöznék az ország területi függetlenségének és a régi magyar virtusnak a visszaállítására, valamint a katolikus hit megvédésére. Az erőteljes, harcos Szent István-típus aktuálissá válását az 1660-as évektől több lapon jelzik az attribútumok. Melczer János 1665-ös kassai tézislapjának keretén a magyar királyok, így Szent István kartusba foglalt – a Nádasdy-féle *Mausoleum* metszetei nyomán készített – mellképét hadi trófeák övezik. Ugyanitt Szent István és Szent László kivételével a magyar királyportrék alatt az ország egykori tartományainak címerei láthatók.⁵⁷

⁵⁴ SCHREIBER: i. m. (2. jegyzet)

⁵⁵ *Mors ex vita sive Mors sancta ex vita Sanctorum* [...]. – Moguntiae, 1723, Bd. I.2. – p. 2. Septembris.

⁵⁶ SZILÁRDFY Zoltán: A magánáhitat szentképei. II. 19–20. század. – Szeged, 1997. – p. 441. szám.

⁵⁷ RÓZSA: i. m. (39. jegyzet). – p. 73, 123. kép.

Tarnóczy István 1680-ban megjelent, *Idea coronata* című Szent István életrajzának – később részletesen bemutatandó – díszcímlapján István trónjának két oldalát felakasztott fegyverek, sisakok és páncélöltözet díszíti.⁵⁸ Egy 1681-ben készült másik lapon is hadieszközök környezetében, páncélban, sisakokkal jelenítették meg a királyt.⁵⁹ 1692-ben Hevenesi Gábor *Ungaricae sanctitatis indicia* című szentéletrajzgyűjteményének ismert felajánlás jelenetén István páncélöltözetet visel, épp úgy, mint egy további, a XVII. század végére datálható rézmetszeten. A *Martyrologium Romanum* egyik, még nem azonosított metszetes kiadásának ábrázolásán István oldalán kard függ.⁶⁰

Mindezek a lapok súlyos társadalmi, politikai üzenetet hordoznak: sürgetik a török minél gyorsabb és végleges kiűzését. A metszetek lényegében ugyanazt a törekvést tükrözik, amit Zrínyi Miklós így fogalmazott meg az *Az török áfium ellen való orvosság* egyik hangsúlyos mondatában: „Az mi régi szent István királyunknak koronája semmi a pallosa nélkül; héjában azzal koronázza fejét, aki oldalára kardját nem övedzi.”⁶¹

Az országfelajánlás ikonográfiája. A XVII. század előtt nem vagy másként ábrázolt jelenetek közé soroltuk a felajánlás-ikonográfiát is. A középkori gyökerekre visszautaló, a XVII–XVIII. században erőteljesen megújult és jelenetté formált ikonográfiai gyűjtőtípust a közelmúltban Szilárdfy Zoltán részletesen elemezte.⁶² Itt csupán néhány, a sokszorosított grafikában ritkábban megjelenő, újabb kompozíciós elemre hívom fel a figyelmet.

Az évszázadok során fokozatosan kialakult típus Szilárdfy következtetése szerint a XVII. század második felétől megjelent a legkülönbébb képzőművészeti műfajokban, s páratlan népszerűsége szorosan összefügg a téma irodalmi említéseivel a *Patrona Hungariae*, illetőleg a *Regnum Marianum* koncepció keretében. István attribútuma a megszokott uralkodói jelvényeken kívül templom, az országcímer, az országtérkép és a nemzeti lobogó is lehet. Speciális esetben a felajánlást fogadó Szűz Mária közbenjár a Szentháromságnál, illetőleg a Gyermeket

⁵⁸ TARNOCZY, Stephanus: *Idea coronata*. – Viennae, 1680.

⁵⁹ [CSETE István]: *Duodecim Stephani Heroës Ungariae*. – Tyrnaviae, (1681).

⁶⁰ HEVENESI, Gabriel: *Ungaricae sanctitatis indicia* [...]. – Tyrnaviae, 1692, tábla az 1. p. előtt; MTKcs 2192.

⁶¹ ZRÍNYI Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság*. In: Uő.: *Hadtudományi munkái*. – Bp., 1957. – p. 401.

⁶² SZILÁRDFY Zoltán: *Szent István király fölajánlásának attribútumai*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 48. évf., 1999. – p.: 71–86.

tartó Patrona Hungariae helyett a Szentháromság által megkoronázott köpönyeges királynéként ábrázolták.

Az országfelajánlás megjelenítése a sokszorosított grafikában akkor vált népszerűvé, amikor az ország területének visszaszerzése és folyamatos politikai újjáalakítása vált a legsürgetőbb történeti feladattá. Ez az ikonográfiai típus Szűz Mária és Szent István alakjának összekapcsolásával jött létre. Mint hosszú ideig aktuális ábrázolási forma egészen a XVIII. század végéig nyitott maradt, s magához vonzott új motívumokat. Így a felajánlás képeken gyakran jelennek meg veduta ábrázolások (Pozsony, 1670 körül, 1750., Pannonhalma, 1701) és a magyar szentek csoportjai (Nagyszombat és Szent Adalbert, László, Imre Márton és Erzsébet, 1743., Pozsony és Szent László, Salamon király, Boldog Margit, Imre, Erzsébet, Rozália, 1778.).⁶³

A felajánlás-gondolat legkedveltebb képi formája a Szent István felajánlja a koronát Szűz Máriának. Ennek ma ismert első emlékét 1665-ben Tobias Pöck bécsi festő készítette Nádasdy Ferenc megbízásából a Nádasdy-család máriacelli kápolnájának oltárára. A kompozíciót J. Sigmund Schott rézmetszete népszerűsítette Hevenesi Gábor 1692-ben megjelent szentéletrajzgyűjteményében.⁶⁴

Az országfelajánlás attribútumainak részletes elemzésében Szilárdfy nem említi, hogy a Szent István-ábrázolásokon maga a felajánlás jelenet is válhat attribútummá. Így a kalendáriumszentképek egyik csoportján a két részre osztott kompozíció felső részén a fiatal, koronás uralkodó képe fölött Mária monogramot, alatta pedig a koronafelajánlás jelenetét helyezték el.⁶⁵

A felajánlás-ikonográfiához kapcsolódik egy másik, a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott típusváltozat is. Ezen Szent Istvánt egy kompozícióban mutatják be a Szent Jobb ereklyével. Az egyik ilyen ábrázoláson, amely 1737–1742 között Augsburgban készült, a koronát és jogart Máriának felajánló István fölött, az égi szférában látható a két bőségszaruval övezett Szent Jobb.⁶⁶ (5. kép) A felajánlás gesztusában ábrázolt Szent István a Szent Jobb ereklye társaságában jelenik meg

⁶³ SZILÁRDFY: i. m. (62. jegyzet). – p. 72, 6. kép; Leges et indulgentiae Almae Confraternitatis sub titulo S. Stephani I. Hungariae Apostolici Regis [...]. – Posonii, 1750; Mons Sacer 996 – 1996. Pannonhalma 1000 éve. II. – Pannonhalma, 1996. – p. 103–104; JOSEPHUS A S. MARIA: Festivale Tyrnaviense. – Tyrnaviae, 1743; Alt- und neuer Schreib-Kalender, Auf das Jahr Jesu Christi 1779. – Pressburg, [1778].

⁶⁴ SZILÁRDFY: i. m. (62. jegyzet); HEVENESI: i. m. (60. jegyzet).

⁶⁵ Így pl. S. Stephanus. Rex. – Tyrnaviae 1761.

⁶⁶ Annus dierum Sanctorum. Tom. II. – (Augsburg), [1737–1742], 2. September.

1778–1821 között a budai céhbizonyoságlevelek egy részének keretdíszén is.⁶⁷ A réz- és fametszetű keretdíszek XVIII. század közepe után kialakított kompozícióját a Szent Jobb 1771-es Budára szállítását követően aktuális motívummal, a Szent Jobb ábrázolásával újították meg.

A Szent István ikonográfia XVII–XVIII. században feltűnő típusai jelzik a kultusz újkori felívelését, s a szentet a kor igényei szerint átformáló jegyeket hordoznak. Ezek a kompozíciók egyaránt keletkeztek Magyarországon és a tisztelet európai központjaiban, így elsősorban délnémet területeken. A lapok jelentős része a jezsuita rend és a katolikus arisztokrácia megrendelésére készült. Közös jellemzőjük, hogy nemcsak emlékezetbe idézik a királyt, hanem gondolkodásra, meditációra, a kor problémáival való szembesülésre is ösztönöznek. A jelenetek közvetlenséget sugallnak, s Szent István elvont alakját egy élettel, erővel teli uralkodó képével helyettesítik.

2. SZENT ISTVÁN A MAGYAR SZENTEK KÖRÉBEN

Ez az ábrázolástípus a XVII–XVIII. században is szorosan kötődik a „Sancti Reges Hungariae” középkori ikonográfiai hagyományához. A Szűz Máriával mint Napbaöltözött Asszonnyal és a Patrona Hungariae-vel (a Sacra Conversatione típus keretében), illetve a Vir Dolorummal kontaminált változata a XVI. század harmincas éveitől elevenen élt. A közkedvelt forma új kompozíciós sémává alakítása, kibővülése más magyar, illetve magyar vonatkozású szentekkel a XVII. század elejétől ment végbe. Ez a megoldás aktuális maradt lényegében a XVIII. század végéig. Újabb és újabb változatai jöttek létre, melyek közül – mint azt látni fogjuk – még az egyik legkésőbb, 1779-ben keletkezett kompozíció is közvetített új elképzeléseket.

Galavics Géza megfigyelése szerint ez a kompozíció az úgynevezett passzív, cselekmény nélküli, frontális beállítású középkori Szent István-ikonográfiára épül, s egyes példái, így Pázmány *Kalauz*ának 1613-as díszcímlapja, manierista ízt hordoznak.⁶⁸ A magyar szentek aktuális kompozícióba történő integrálásának folyamata azonban megszakadt a reformáció terjedésével, a katolikus egyházi hierarchia szétzilálódásával és a középkori egyházi irodalmi tradíciók háttérbe

⁶⁷ Így pl. STOPP, Klaus: *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten (1731–1830)*. Bd. 1–17. – Stuttgart, 1982–1992, 1778 körül: H 49.1, 1784 körül: H 52.1, 1786 körül: H 68, 1794 körül: H 57, 1798: H 50.

⁶⁸ GALAVICS: 1971, i. m. (6. jegyzet). – p. 15–16; vö. KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p. 79–87.

szorulásával. Az ábrázolásforma a katolikus egyházi élet XVII. századtól induló újjászerveződésével vált ismét aktuálissá, s a középkori hagyomány felelevenítése új elképzelések, célok hordozója lett.

A „Sancti Reges Hungariae” ikonográfiai östípus átalakulása és kibővülése jól szolgálta az országot reprezentáló szentek jelentőségét, a hit és a patrónusszentek szoros összekapcsolását, történelmi távlatba illesztését, s ezzel a katolikus hit védelmét. A magyar szentek fogalma már kialakult formájában jelentkezett a *Legenda Sanctorum Regni Hungariae* (Strassburg 1486–1487) című ősnyomtatványban. A szentek kiválasztásában a XVII. századtól a magyar születés mellett a magyarországi működés és az aktív hatás volt a meghatározó szempont.⁶⁹ A Zsigmond, Vencel, Zoerard és Benedek, Szaniszló, Demeter, Gellért, Imre, László, Adalbert, István első vértanú, István első magyar király és Árpádházi Szent Erzsébet által alkotott szentesoport kultuszát először a jezsuiták karolták fel, s ők végezték el első tudományos igényű hagiográfiai feldolgozását is a XVIII. században. A „nemzeti” szentek összetétele és értelmezése az ábrázolások célzata szerint változott.

Egy minden valószínűség szerint szentképnek készült, 1600 körülre datált rézmetszeten a magyar szent királyok hármass csoportja Árpádházi Szent Erzsébet alakjával bővült.⁷⁰ A szentek fölött felhőben a megkoronázott Szűz Mária trónol a gyermek Jézussal. A Mária feje körüli nimbusz hátulról földig beragyogja a négy szent álló alakját. Ezzel utal a köztük lévő szoros eszmei kapcsolatra és kompozicionálisan lezárja a képet. A feliratok megnevezik a szenteket, Mária felirata pedig „Patrona Hungaria[e]”.

A Patrona Hungariae-val és a magyar szentekkel díszített egyik legkorábbi könyvcímleap 1610-ben jelent meg Pármában.⁷¹ (6. kép) A II. Mátyás magyar királynak ajánlott kötet Erdődy János filozófiai disszertációja, melyet a páрмаi jezsuita egyetemen készített. A feltehetően a katolikus Erdődy elképzelése szerint, jezsuita közreműködéssel megkomponált metszeten az ovális keretbe foglalt címet két-két férfi és női szent ovális keretezésű képei, valamint az őket egy kompozícióba foglaló puttók övezik. A kései manierista ábrázoláson felül középen „Patrona Hungariae” felirattal Szűz Mária ül a Gyermekkel. Jézus áldó kézmozdulattal Szent István felé mutat. A lap

⁶⁹ Vö. TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. – Bp., 1984. – p. 80–81.

⁷⁰ SZILÁRDFY Zoltán: Magyar barokk szentképek. In: Művészettörténeti Értesítő, 30. évf., 1981. – p.: 114–135, itt: 123, 133, 12. kép.

⁷¹ ERDŐDY: i. m. (49. jegyzet).

felső részén István és László, alul Árpádházi Erzsébet és az ekkor még ritkán ábrázolt Boldog Margit képe. A magyar szentek képét két-két puttó öleli, kezükben a rájuk vonatkoztatott attribútummal, melyek szimbolikusan antik istenekre utalnak. István képét egy, a mértékletesség erényének szimbólumával ékesített puttó tartja, míg a képre támaszkodó másik puttó Jupiter villámköteget fogja. A cím két oldalán egy-egy további puttó Prudentia, illetve az egyház jelképeivel (kígyó és tükör, illetve kulcsok). A Patrona Hungariae, a magyar szentek és a puttók által tartott jelvények elhelyezése kompozícionálisan zárt, s együttesen hordozzák az összetett mondanivalót. A török magyarországi jelenlétére Mária lába alatt a holdsarló utal, s a kép további elemei hatásosan jelzik a szoros kötődést a katolikus egyházhoz, a jezsuita rendhez, valamint a tudatos törekvést az ország rekatolizációjára. A magyar szentek képei dinamikus kompozícióba belehelyezett képmások, melyek mozdulatlanságukkal jelzik a történelmi múlt méltóságát. Ellenpólusaik a legkülönbébb testhelyzetben ábrázolt, cselekvést sugalló puttók.

Ha összehasonlítjuk ezzel a lappal a Kalauz 1613-as és 1623-as kiadásának díszcímlapját, az utóbbiak valóban „reneszánsz nyugalma” alkotásokként hatnak, hasonlóan a Vásárhelyi Gergely Canisius-fordítását (1617) és elmélkedéseit (1618) díszítő címlapokhoz. A Patrona Hungariae és a magyar királyszentek Árpádházi Szent Erzsébettel bővített ábrázolása a Kalauz 1623-as kiadásának címlapján Szent Adalbert és Szent Márton, az 1626-ban megjelent Káldi-féle bibliafordításban pedig Szent Gellért alakjával bővült.⁷²

A Pázmány- és Káldi-művek díszcímlapjainak értékelésével Galavics Géza foglalkozott. A későreneszánsz stílusjegyekre vonatkozó megállapításaival és a lapokat a Tridentinum művészeti programjához kapcsoló megfigyeléseivel messzemenően egyetértünk. A díszcímlapok valóban egyes elemekből állnak, s a köztük lévő összefüggés nem képi, hanem logikai úton közelíthető meg.⁷³ A reneszánsz elemekből álló vagy azokra utaló architektonikus címlapkeret véleményem szerint nem független a diadalkapu jezsuiták által különösen gyakran használt

⁷² PÁZMÁNY Péter: Isteni igassagra vezérleo Kalauz. – Poson, 1613; Uő.: Igassagra vezérleo Kalauz. – Poson, 1623; VÁSÁRHELYI Gergely (ford.): Keresztieni tudomanyinak Reovid Summaia. Canisius Petertol [...]. – Bécs, 1617; Uő.: Esztendő által [...] rendeltetet [...] Evangeliomok és Epistolák. – Bécs, 1618; Szent Biblia [...]. / fordította [...] KÁLDI György. – Bécs, 1626.

⁷³ GALAVICS Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. In: Ars Hungarica, 1. évf., 1973. – p.: 97–126, itt: 112–114; Uő.: 1975, i. m. (6. jegyzet). – p. 234–237; vö. KERNY: i. m. (7. jegyzet). I. – p. 97–98.

motívumától sem. Ezek a felsorolt képi elemekkel díszített keretek a diadalkapukhoz hasonlóan jelképezhetnék a triumfáló egyházat is.

Inchoffer Menyhért nevezetes egyháztörténeti művének kevésbé ismert díszcímlapján – a korábbi, hasonló tematikájú díszcímlapok szerkezetéhez hasonlóan, architektonikus keretben – helyet kapott a magyar és magyar vonatkozású szentek csaknem teljes sorozata.⁷⁴ A holdsarlón ülő Mária mellett szerepel a lapon Emmerám, Tours-i Szent Márton, a Pannónia területén 515 körül született Bragai Szent Márton, Adalbert, Benedek és Zoerard-András remete, István király, Piligrim, Metód, Imre, László, Árpádházi Erzsébet és további öt, felirat nélküli, azonosíthatatlan alak. A kompozíciót tehát összesen tehát tizennyolc személy képéből hozták létre.

Mindezek a díszcímlapok lényegében szakítottak a magyar szentek együttes ábrázolásának középkor végi tradíciójával. A közös gyökerű kompozíció a magyar szentekbe mint védőszentekbe helyezett bizalmon túl olyan többretegű mondanivalót hordozott, amely aktuális maradt a XVII. századot követően is. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a lapok több dimenzióban is összhangban álltak a különféle műfajú munkákkal, s másodlagosan is felhasználták őket. Így például Tobias Bindenharter eredetileg Pázmány *Kalauza* második kiadásához készült 1623-as részlemezét a címszöveg eltávolítása után címlapelőzékként belekötötték Illyés András *Keresztyeni életnek példája* című prédikációsorozatának 1708-ban megjelent negyedik részébe.⁷⁵ Egy Pázmány bíborosi címerével díszített, föltehetően még a bíboros életében megrendelt és 1634–1637 között készült – a Patrona Hungariae-vel, Szent Adalbert és Szent István álló egész alakjával díszített, Szelephényi György által szignált –, eredeti összefüggésében nem ismert lapot 1695-ben a Pázmány-prédikációk, 1705-ben pedig Illyés András már említett munkája első részének címlapelőzékeként használták fel másodlagosan.⁷⁶ Az 1626-os Káldi-féle *Biblia* díszcímlapját az 1732-es kiadáshoz ismét megmetszték változatlan kompozícióban, az eredetihez képest kissé ügyetlenebbül.⁷⁷

⁷⁴ INCHOFFER, Melchior: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. Tom. I. – Romae, 1644.

⁷⁵ ILLYÉS András: *Keresztyeni életnek példája* [...] Negyedik resze. – Nagyszombat, 1708.

⁷⁶ PÁZMÁNY Péter: A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra [...] prédikációk. – Nagyszombat, 1695; ILLYÉS András: *Keresztyeni életnek példája* [...] Első Resze. – Nagyszombat, 1705.

⁷⁷ Szent Biblia [...] / fordította [...] KÁLDI György. – Nagyszombat, 1732.

A magyar szentek együttes ábrázolása többször feltűnik kalendárium-címlapokon is. A Nagyszombat vedutájával díszített, Justus van der Nypoort által 1683-ban készített ismert rézmetszeten az országot és a hozzá tartozó részeket, tartományokat védelmező, illetve azokat uraló funkcióban a Patrona Hungariae két oldalán Szent László és Szent Adalbert, illetve Szent István és Szent Imre alakja látható.⁷⁸ Száz évvel később, a pozsonyi *Alt- und neuer Schreib-Kalender* 1779. évi kiadásának fametszetes címlapján Pozsony vedutájának két oldalán az architektonikus keret négy sarkát a megszemélyesített évszakok, a két oszloppárt pedig Szent László, Salamon király, Árpádházi Boldog Margit, illetve Szent Imre, Árpádházi Szent Erzsébet és a várost védő Szent Rozália képei díszítik.⁷⁹ Szent István itt a címlap felső részén látható, amint felajánlja a koronát és az országalmát Szűz Máriának. A jelenet fölött két angyal tartja a Szent Koronát.

Az említett címlapokon István – történeti jelentőségének megfelelően – megkülönböztetett helyet kapott, s általában Szűz Mária jobbján foglal helyet. A lapok közel kétszáz éven át közvetítették a katolikus magyar királyság eszményét, s mindig az adott szövegösszefüggésben kapták meg önálló mondanivalójukat. A közel azonos szerkezetű kompozíciókat ez tette alkalmassá a különböző műfajú kötetek díszítésére. Egy-egy ilyen lap a tudományos igényű munkát épp úgy belehelyezte sajátos vonatkozási körébe, mint a Bibliát vagy az adott évre jólétet és bőséget kívánó kalendáriumot. A szerkezet rugalmasságát, „időtlenne” válását jelzi a változó elemek befogadása, így például a bibliafordításban Mózes, Dávid és a négy evangélista alakja, a pozsonyi kalendáriumban a veduta és a megszemélyesített négy évszak. Ugyanerre utal a szentek elhelyezésének átalakulása és az ikonográfiai típusok kicserélődése, amikor például a Patrona Hungariae helyén Szent István koronafelajánlása jelenik meg.

3. TRADICIONÁLIS ÁBRÁZOLÁSOK ÚJ KOMPOZÍCIÓBAN

Ebbe a csoportba olyan ábrázolásokat soroltunk, melyeken ugyan a középkori tradíciónak megfelelően ábrázolták Szent Istvánt, a kép egésze mégis új, korábban ismeretlen mondanivalót hordoz. A XVII. és a XVIII.

⁷⁸ *Calendarium Tyrnaviense ad annum Christi MDCLXXXIII. [...].* – (Tyrnaviae, 1683).

⁷⁹ *Alt- und neuer Schreib-Kalender, Auf das Jahr Jesu Christi 1779. [...].* – Pressburg, [1778].

században egyaránt készültek ilyen metszetek. Nagyobb részük könyvek díszcímlapjaként, címlapelőzékeként és dedikációs képként maradt fenn.

Legitimációs ábrázolások. Erdődy János már említett, *Conclusiones* című disszertációjába 1610-ben az ajánlás elé a kinyitott könyv bal és jobb oldalát teljesen betöltő dedikációs képet kötöttek.⁸⁰ Az oszlopokkal tagolt belső díszter stilizált falmélyedéseiben három-három magyar és osztrák uralkodó-ös középkori elképzelés szerint ábrázolt szobra látható, előttük II. Mátyás magyar király áll a Hitet és Marsot megszemélyesítő alakok között. A bal oldali szobrok az attribútumok segítségével Szent Istvánnal, Szent Lászlóval és Hunyadi Mátyással azonosíthatók. A kompozíció a két uralkodóház kiemelkedő alakjainak mint királyi ősöknek felsorakoztatásával nem csupán II. Mátyás allegorikus dicséretét, hanem uralmának legitimását is kifejezi. A lap ikonográfiai forrása a Habsburg-ház reprezentációját szolgáló XVI. század eleji fametszetekben keresendő. Az újdonságot a kompozicionális elrendezés mellett a magyar királyoknak mint dinasztikus ősöknek az *egyenrangú* szerepeltetése jelenti a Habsburg uralkodókkal.

Az uralkodóábrázolások egyik jelentős vonulatát egészen a XIX. század végéig meghatározó Nádasdy-féle *Mausoleum* kiadásának évében, 1664-ben jelent meg a *Neue Ungarische und Sibenbürgische Chronick* című történeti munka.⁸¹ Címlapján Szent Istvánt és I. Lipót császárt láthatjuk magyar királyként. (7. kép) István az elképzelt tradicionális öltözetben, a Lipót császárt a magyar trónon legitimáló ösként jelenik meg. A két, egymás felé forduló, álló uralkodóképmás közé Magyarország címerét helyezték el. A címer fölött két lebegő angyal – utalva Szent István angyali koronázásának ikonográfiai toposzára – a dicsfénytől övezett Szent Koronát tartja. Egyikük győzelmi pálmát nyújt Istvánnak, a másik babérkoszorút készül elhelyezni Lipót fejére. A páncélöltözetben megjelenített Lipót keresztes országalmát és jogart, a koronás Szent István jogart tart. Az uralkodói jelvények ilyen megosztása a dinasztikus ős és a korabeli uralkodó egységét szimbolizálja. A díszcímlap alsó részén, külön keretezésben török-magyar csatakép utal a török kiűzésének aktuális történelmi feladatára, felidézve István pogányok elleni harcát. A kompozíció hivatott volt megjeleníteni az első magyar király és Lipót császár közös uralkodói jellemzőit is.

⁸⁰ ERDÖDY: i. m. (49. jegyzet), címlap után kötött tábla.

⁸¹ *Neue Ungarische und Sibenbürgische Chronick.* – Franckfurt am Mayn, 1664.

Lipót császár legitimációs képeként értelmezhető Melczer János 1665-ös kassai tézislapja is.⁸² A lap keretén a magyar királyelődök a *Mausoleum*nak megfelelő beállításban, kartusokban kaptak helyet. Közöttük az első Szent István. A lap középképén Lipót császár jelenik meg, feje fölött felhőkön azok a Habsburg-házból származó uralkodó ősei sorakoznak, akik magyar királyként is uralkodtak. Az ősök kompozicionális elhelyezése a jogfolytonosság bemutatásán kívül árnyaltan utal a történeti és a vér szerinti ősök különbségére.

III. Károly legitimációs képe díszített egy 1720-ban megjelent liber gradualis-t, s ugyanezt a rézmetszetet másodlagosan, feliratát átalakítva, címlapelőzékként felhasználták Turóczi László Magyarország történetéről írott munkájában (1729).⁸³ A sasokkal díszített trónon ülő uralkodó előtt két puttó egy-egy pajzsot tart, az egyiken Magyarország címere, a másikon a *Patrona Hungariae*. Az uralkodóképet nagyméretű babérkoszorú övezi, levelein egy-egy magyar király feliratos mellképével. A koszorú felső részén, Károly feje fölött a három magyar szent királyt dicsfénnnyel különítették el a többi uralkodóelődtől. A magyar királyok a szokástól eltérően itt István, László és Salamon, azaz olyan uralkodók, akik gyakorolták is a királyi hatalmat. A három alak és az alattuk trónoló király fölött két angyal tartja a párnára helyezett uralkodói jelvényeket és a Szent Koronát. A babérkoszorú alatt Magyarország és tartományainak címerei egészítik ki az ábrázolást.

A legitimáció gondolata szorosan kapcsolódik Esterházy Pál személyiségéhez is. A gondolat még csak látenszen jelentkezik Tarnóczy István *Idea coronata* című, Esterházy támogatásával 1680-ban megjelent munkájának metszett címlapján.⁸⁴ A trónon ülő Szent István előtt az „Arte et Marte” feliratú, Magyarország címerével díszített pajzsot tartó páncélos vitéz Marsot jelképezi, a „Virtute et Sanguine” mottóval és Esterházy címerével ellátott pajzsot tartó Minerva pedig föltehetően a könyv mecénására utal. A legitimáció gondolatát Minerva Szent István felé mutató mozdulata jelzi.

Egy évvel később, 1681-ben jelent meg Csete István *Duodecim Stephani heroës Ungariae* című munkája.⁸⁵ Ennek címlapelőzékén a könyvet mecénáló új nádor, Esterházy Pál mellszobra előtt hat, címerükkel együtt ábrázolt nagyszombati diák hódol. Esterházy

⁸² RÓZSA: i. m. (39. jegyzet). – 73, 123. kép.

⁸³ MTKcs 2587; TURÓCZI, Ladislaus: *Ungaria suis cum Regibus compendio*. – Tyrnaviae, 1729.

⁸⁴ TARNÓCZY: i. m. (58. jegyzet).

⁸⁵ [CSETE]: i. m. (59. jegyzet).

történelmi szerepét és magas hivatalát a magyar királyok sora, mindenekelőtt Szent István alakja legitimálja: a diadalkapu tetejére a magyar vezérek és királyok mellszobrait helyezték, Esterházy fölött pedig Szent István angyali megkoronázásának jelenete látható. Szent István itt – a még fiatal Esterházyhoz hasonlóan – fiatal, szakállas, páncélba öltözött uralkodó.

Szent István mint tanácsadó és védelmező. A magyar uralkodók tanácsadójaként más szent(ek) társaságában, hagyományosan ábrázolt Szent István király alakjára két példát mutatunk be a XVIII. század első feléből.

A Kazy Ferenc és Timon Sámuel nevéhez egyaránt kötött, *Svasoriae Regum Hungariae* című, 1728-ban megjelent elmélkedő munka díszcímlapján a Szent Koronával és az ország címerével díszített belső térben öt magyar uralkodó ül leterített, egyszerű asztal körül.⁸⁶ (8. kép) A dicsfénnyel megkülönböztetett, méltósággal és nyugalommal telten ábrázolt Szent István és Szent László itt a másik három, bizonytalanságot kifejező mozdulattal jellemzett király tanácsadójaként jelenik meg. A címben jelzett és a képben kifejezett gondolatot a mű részletesen kifejti.

Ugyanez a gondolat tűnik fel egy 1731-ben Kassán megjelent, *Christianum svadae* című liber gradualis kihajtható címlapelőzékén.⁸⁷ A Magyarországot megszemélyesítő, hódoló mozdulatú térdelő nőalak díszes teremben tanácsadói és védelmezői, László, Adalbert, István, Imre és Gellért felé nyújtja az ország címerét. A Gellért mellett dicsfény nélkül ábrázolt magyar király a Solymaeus melléknevű II. András. Ő a mű szövege szerint – mint az ötödik keresztes hadjárat vezére és Jeruzsálem királya (1217) – egyszerre volt kegyes és harcos, törökverő király. A „Divi Hungariae”-nek nevezett tanácsadók és védelmezők a bűnök eredetét („Origo Malorum”) és a haza veszedelmét („Pernicies Patriae”) jelképező alakokra taposnak. Alul az új magiszter és az öt köszöntő öt offerens címerei együtt jelennek meg a Tisza, Bodrog, Szamos és Vág folyókkal.

Mindezek az allegorikus jellegű legitimációs- és tanácsadó-ábrázolások világosan utalnak a magyar szenteknek, köztük elsősorban Istvánnak tulajdonított politikai, történelmi szerepre, világi feladatkörre.

⁸⁶ [KAZY?, Franciscus, TIMON?, Samuel]: *Svasoriae Regum Hungariae* [...]. – Tyrnaviae, 1728.

⁸⁷ [TARNÓCZI, Melchior]: *Christianum svadae Cassoviensis somnium*. – Cassoviae, 1731.

ÖSSZEGZÉS

A reformáció előretörését és a nemzeti szentek ábrázolásainak megritkulását követően a rekatolizáció erősödésével egy időben, a XVII. század elejétől a képzőművészetben is érezhetővé vált a hagyományos ábrázolásformák meghaladásának igénye. A részekre szakított ország, a vallási meghasonlottság és a török tartós jelenléte egyaránt kihívást jelentett. Az egész országot érintő cselekvést kívánó, aktuális történeti és politikai feladatok elősegítették a korábbi ikonográfiai hagyomány megváltoztatását. A Habsburg-dinasztia, a katolikus világi arisztokrácia és a jezsuita rend által támogatott világi klérus együttesen törekedett a nemzeti szentek, köztük István kultuszának a lehető legszélesebb társadalmi bázison történő újjáalakítására. Ennek egyik hatásos képzőművészeti eszköze a sokszorosított grafika volt.

A Szent István ikonográfia XVII–XVIII. századi történetének fő ikonográfiai és eszmei forrásait részben a középkori irodalmi és képi hagyományok, részben e hagyományok tudatos, az aktuális eseményeket szem előtt tartó megújítására irányuló törekvések alkotják. E törekvések során az egykori történeti valóság keresése helyett a király változó tartalmú emléke lépett előtérbe, s a hozzá kapcsolódó események példa értékűvé váltak. A szent király alakja az ellenreformáció és a nemzet függetlenségi törekvéseinek egyik legjelentősebb exemplumává és erőforrásává lépett elő. Az ország saját megújulását, az egységet és a jövőt kereste benne.

A döntően jezsuita környezetben létrehozott és a katolikus arisztokráciától támogatott új képi megfogalmazások érzékenyen válaszoltak az ország fenyegetettségére. Szent István király tradicionális ikonográfiáját elsősorban új, életteli jelenetek ábrázolásával, a fiziognómia differenciálásával és változatos képi kontextusok létrehozásával próbálták megújítani. E döntően tartalmi megújítás folyamatában a történeti hitelesség kérdése másodlagosnak számított az új mondanivaló mögött. Az új jelenetekhez igazított életkori változatok egyben előtérbe állították a reális ábrázolás megoldhatatlan problémáját.

A XVII. század elejétől a jezsuiták rend hatásosan kapcsolták össze a magyar szentek kultuszát a nemzet aktuális történelmi feladataival, a rekatolizációval és a törökellenességgel. A jelentős jezsuita irodalmi háttérrel rendelkező ábrázolási sémák Szent István esetében az angyali koronázás és a Szűz Máriának történő felajánlás mozzanatait helyezték a

középpontba. Emellett ritkábban feltűnnek más jelenetek is, így például a látomások, az alapítás-téma és a követfogadás motívuma.

A sokszorosított grafikai ábrázolások tartalmilag és formailag jelentősen átértelmezték István alakját a középkor végi hagyományhoz képest. A mesterek számos esetben törekedtek életközeli jelenetekből komponált képi szerkezetek létrehozására. A magyar szentek együttes ábrázolásain az egyenrangú, mellérendelő megjelenítésen túl a XVII. század elejétől feltűnnek a „funkcionális” csoporttá formált változatok, melyeken különleges hely illette meg Istvánt. Az átértelmezés fontos eszközei az aktív cselekvést sugalló helyzetek, az új attribútumok, valamint a király mitikus szintre emelése.

A megújított ikonográfiában a múlt ábrázolása sajátosan kapcsolódik össze az aktuális üzenet megfogalmazásával. Felröszöklik a törekvés a történelem szereplőjeként való megjelenítésre, s a szent uralkodó mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a történelmi személyiség. István mintegy őrt áll a magyar szentek között: az alakja köré csoportosított jelképek (pl. címer), tárgyak (pl. fegyverek, uralkodói jelvények) és a környezet (pl. stilizált, végtelenbe nyitott táj) együttesen sugallja, hogy a török kiűzése után az ország visszanyerheti területi egységét és a szentistváni múltba visszavetített aranykorát. A különféle történelmi események ábrázolása fő vagy háttérjelenetként ugyancsak a történelem folyamatosságát és megváltoztathatóságát érzékelteti.

Az ikonográfia megújítási kísérletében erőteljesen érzékelhető a szent kultuszának Európa más területeire ki- és onnan visszasugárzó hatása. A kísérlet fő jellemzője az elhatárolódás a középkori ikonográfiai hagyománytól, ugyanakkor felhasználják annak bizonyos elemeit. Az elsődleges cél az idős szent király sematikus képének meghaladása, dinamikussá tétele, illetőleg felcserélése egy fiatal, erőteljes uralkodóval, akit narratív elemek, Szűz Mária, továbbá Szent Imre, Szent László és más magyar szentek alakjai kísérnek.

A Szent István-kép megújítási folyamata mintegy kétszáz éven át nyomon követhető a sokszorosított grafikában. Istvánnak, mint az egész országot szimbolizáló alaknak a megformálására az eltérő tehetségű mesterek különös gondot fordítottak. Mint általában a történelmi toposzok esetében, itt is a példa értéke és a hatásos kifejezőeszközök tudatos összekapcsolása volt az irányadó. A tartalom és a forma egysége a nagyméretű önálló metszeteken (pl. tézislap) valósult meg a legmagasabb színvonalon.

A korszak szellemiségével összhangban álló felajánlás-ikonográfia kivételével a közvetlenebbé vált Szent István-ábrázolások nem tettek

szert nagyobb népszerűsége a képzőművészet más műfajaiban. Számos olyan új kompozíció született, amely túlságosan részletező, illetőleg sajátosan grafikus jellege, az adott alkalomhoz vagy szövegkörnyezethez való szoros kötődése miatt nem volt átvihető más képzőművészeti műfajokba. István a XVII–XVIII. században is mindenekelőtt *confessor* és méltósággal teli *pater patriae* maradt, a hit és az erkölcs szentje, a népéről keresztény királyként gondoskodó uralkodó. Míg például a barokk prédikációkban rendszerint neves bibliai és történeti alakokkal állították párhuzamba és változtatásosan magyarázták cselekedeteit, ilyen kezdeményezés a képzőművészetben csak elvétve ismert.

Padányi Bíró Márton egyik 1731-ben mondott prédikációjában így foglalta össze az általa legjellemzőbbnek tartott Szent István-ábrázolást: „[...] némely képírók lerajzolván Szent István királynak képét, magát térden állva, kezeiben a magyarországi koronát s a királyi pálcát, melléje szép magyar sereget, végre eleibe, mintha ezeket néki ajánlaná, a boldogságos Szűz Mária képét szokták írni.”⁸⁸ Ennek a képnek a megváltoztatására csak a XVIII. század második felétől, a történeti szemléletmód ikonográfiai térnyerésével alakult ki az igény.

SUMMARY

St. Stephen, King of Hungary is a central and perennial figure of the Hungharian history. The paper scrutinizes the changes of the image of the holy king in their historical context in a single artistic form, i. e. that of the decorative prints. Present work fits perfectly into the reviving modern Hungarian reserches on iconography, literary and art history, which analyze traditions centering round an important historical person. The investigation of the different sources follows the development of the portrayal of St. Stephen through four centuries. The depictions of the king have an extremely wide variety, but they are all 'ideal portraits', which represent the religious cult of the holy king known from other literary and historical sources.

⁸⁸ LUKÁCSY: i. m. (44. jegyzet). – p. 571–575.

ZUSAMMENFASSUNG

König Stephan der Heilige ist eine immer wieder aktualisierte, bestimmende Figur der ungarischen Geschichte. Im Aufsatz wird die Wandlung des Stephans-Bildes zusammen mit seinem historischen Kontext in einer einzigen Gattung der bildenden Kunst, in der Druckgraphik vorgestellt. Die Arbeit fügt sich in den Rahmen der aufblühenden ungarischen Forschungen zur Geschichte der Druckgraphik. Zugleich ist sie mit den ikonographischen, literatur- und kultgeschichtlichen Untersuchungen verbunden, die die sich um eine historische Persönlichkeit herausbildete Überlieferung analysieren. Die Quellenuntersuchung verfolgt durch vier Jahrhunderten die Gestaltung der bildlichen Vorstellung über den heiligen Stephan. Die Darstellungen bewegen sich auf einer breiten Skala und sind ausnahmslos eine Art „geistlichen Porträts“, die den aus den literarischen und historischen Werken bekannten Kult des heiligen Königs vergegenwärtigen.